

Ale-Taha Institute of Higher Education

History of Islamic Philosophy

Home Page: hpi.aletaha

Online ISSN: 2981-2097

Review of Ayatollah Javadi Amoli's Thought on Comprehensive Man and Its Relationship with Divine Vicegerency

Alireza Rezvani¹

Ph.D Student of Islamic philosophy and theology of Tarbiat Modares University
E-mail: ar.rezvani@modares.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 02 August 2023
Received in revised form 19 September 2023
Accepted 21 September 2023
Published online 24 September 2023

Keywords:
Human, Comprehensive Man, Vicegerency, Javadi Amoli.

ABSTRACT

The topic of humanity and philosophical anthropology have been indispensable in human history, and a true depiction of man's status in the creation is foremost in theistic religions. In the lofty view of Allama Javadi Amoli, the essence of humanity is described as "the theist living being" who is perfected on the foundation of religious doctrines with the possible telos of the arch of human ascension being "the Comprehensive man", a doctrine treated in the literature by such philosophers and mystics as Ibn Arabi and Mulla Sadra who consider the Comprehensive man as the theophony of all Divine attributes of perfection and beauty, and the credit for innovation of the term "Comprehensive man" in the Islamic tradition going to Ibn Arabi.

In this study which provides a descriptive and analytic account with a special focus on the thoughts of Javadi Amoli, the necessity of perfect human and its relation to Divine vicegerency lead to the conclusion that the purpose of creating the cosmos is the perfect human, and achieving the perfect humanity is a requisite for Divine absolute vicegerency. In this respect, the perfect human is certainly the vicegerent of God such that the world is terminated if it is devoided of the perfect human.

Cite this article: Rezvani, A (2023). Review of Ayatollah Javadi Amoli's Thought on Comprehensive Man and Its Relationship with Divine Vicegerency, *History of Islamic Philosophy*, 2 (2),141-171. <http://doi.org/10.22034/HPI.2023.181878>

©The Author(s). **Publisher:** Ale-Taha Institute of Higher Education Institute.

DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2023.181878>

Extended abstract

Introduction

Human is combined with a physical body and a divine soul and has a special reflection on himself in the world of creation. And in terms of special talents such as intellect, will, lust, and evolution, he has been placed in the prostrate position of the divine angels. He can become the de facto vicegerency of God in the world to the extent of following and developing the power of reason and the special application of free will and obedience to God's commands. This privilege and position is specific to humans in a kind of way.

Regarding this truth and prominence of human, there are conflicting opinions among thinkers, especially about the position of the divine vicegerency of man; Because, recognizing and recognizing the existence called "Human" throughout history among thinkers, especially philosophers and mystics, has been a concern that cannot be hidden and overlooked, and it is also discussed in most schools of thought that how far is the ultimate ascension and ascension of human. A Comprehensive man being with characteristics such as governorship, perfection, and vicegerency is a clear and outstanding example of God's vicegerency, and the last degree of the ascension of existing perfection shines a possibility, and it is the ideal point of discussion of some thinkers such as Ibn Arabi and the developers of his thought; The originator of such a term is described in the Islamic literature of Ibn Arabi.

In this study which provides a descriptive and analytic account with a special focus on the thoughts of Javadi Amoli, the necessity of perfect human and its relation to Divine vicegerency lead to the conclusion that the purpose of creating the cosmos is the perfect human, and achieving the perfect humanity is a requisite for Divine absolute vicegerency. In this respect, the perfect human is certainly the vicegerent of God such that the world is terminated if it is devoided of the perfect human.

In the mystical literature of Mulla Sadra and Imam Khomeini, the Comprehensive man being has been explored and revised. Allamah Javadi Amoli, with his new approach to human and his

unprecedented approach to its definition, succeeds in removing human from the circle of the old definition (reasoning animal) and in the light of high Quranic, exegetical and philosophical knowledge, he clings to man with a new approach to man " the theist living being " introduces; Especially, in his philosophical and interpretative literature, he has an expanded view on the connection between man and the perfect man, and he considers the perfect man to be associated with the divine vicegerency, to introduce the place of the world empty of the perfect man as equal to the end of the world's life, that is the perfect man is definitely the actual and actual vicegerent of God, but every vicegerent's is not perfect human.

Method

The current research is descriptive-analytical typical and the method of collecting information is in the form of a library, and its cumulation information in is such as books, both printed and electronic, and articles and treatises, and its purpose is to reread Allamah Javadi Amoli's thought about the perfect human being and its necessity with the vicegerency is divine and explain who the perfect man is and how to achieve this position, On the one side, and on the other abutment what is the connection and disconnection between the perfect man and the divine-actual vicegerent, what is the scope and extent of the vicegerency? Who are they, and how far is the territory of the vicegerency?

Findings

In this essay, these questions have been answered. In the end, it has reached such results and conclusions that the truth of the vicegerent is the appearance of the successor in the vicegerent in the qualities of perfection as much as possible, and the example of the atom and perfection of the vicegerent is the perfect human being, because the purpose and ideal of the creation of the world is the perfect human being. Because, creation without a perfect human being is incomplete and null; The perfect human being is the embodiment and manifestation of the atom and the perfection of the perfect and current attributes of vicegerency of him(God). The ability of the position of divine vicegerent includes all human

beings in some way is institutionalized in the institution of all mankind, and the release of that power requires an action that is an agent and a excitant, which consists of right knowledge and righteous action. The principle of vicegerent includes all of legal persons, not real.

Conclusions:

In this study which provides a descriptive and analytic account with a special focus on the thoughts of Javadi Amoli, the necessity of perfect human and its relation to Divine vicegerency lead to the conclusion that the purpose of creating the cosmos is the perfect human, and achieving the perfect humanity is a requisite for Divine absolute vicegerency. In this respect, the perfect human is certainly the vicegerent of God such that the world is terminated if it is devoided of the perfect human.

تاریخ فلسفه اسلامی

سایت نشریه: hpi.aletaha

شاپا الکترونیکی: ۲۰۹۷-۲۹۸۱

انتشارات موسسه آموزش عالی آل طه

باز کاوی اندیشه آیت‌الله جوادی آملی درباره انسان کامل و ارتباط آن با

خلافت الهی

علیرضا رضوانی

ar.rezwani@modares.ac.ir

دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه تربیت مدرس.

چکیده

اطلاعات مقاله

انسان و انسان‌شناسی مقوله غیر قابل کتمان در طول تاریخ بشری بوده است و ترسیم حقیقی از جایگاه او در منظومه آفرینش سرلوحه ادیان توحیدی می‌باشد. بر پایه دیدگاه منبع و اندیشه رفیع علامه جوادی آملی حقیقت انسان «حی متاله» است که در بستر آموزه‌های دینی به تکامل می‌رسد و غایت امکانی قوس صعود بشری «انسان کامل» می‌باشد و در ادبیات حکما و عرفای همچون ابن عربی و ملاصدرا به آن پرداخته شده است. آنها انسان کامل را مظهر تمام صفات کمالی و جمالی خداوند می‌دانند؛ آن گونه که ابن عربی مبتکر اصطلاح «انسان کامل» در ادبیات اسلامی قلمداد شده است. در تحقیق حاضر، ضرورت انسان کامل و نسبت آن با خلافت الهی به صورت توصیفی-تحلیلی با تأکید بر اندیشه جوادی آملی بر این نتیجه رهنمون گردیده که مقصود از خلقت آفرینش و پهنه‌گیتی، انسان کامل است و از لازمه خلافت مطلقه الهی، انسان کامل شدن است. از این جهت، انسان کامل قطعاً خلیفه خداست؛ به طوری که اگر عالم خالی از انسان کامل شود، عمر آن به پایان می‌رسد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۵/۱۱

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۶/۲۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۶/۳۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۰۷/۰۲

واژگان کلیدی:

انسان، انسان کامل،

خلافت، جوادی آملی

استناد: رضوانی، علیرضا (۱۴۰۲). باز کاوی اندیشه آیت‌الله جوادی آملی درباره انسان کامل و ارتباط آن با خلافت الهی، (۲)، ۱۴۱-۱۷۱.

DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2023.181878>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22034/HPI.2023.181878>

مقدمه

انسان، آمیخته و تنیده از بدن و نفس یعنی نسخه جامع مُلک و ملکوت است؛ در میان تمام مخلوقات در پهنه آفرینش بازتاب ویژه‌ای دارد و قلم آفرینش از آغاز سرشت انسان را مرکب از استعدادها، رموز و اسرار آفریده است. چنین موجودی تحت تأثیر استعدادهای عالی، عروج متعالی و توانایی‌های شگفت‌آور معلم و مسجود فرشتگان می‌گردد که این ویژگی بر اوج جلال و عظمت او ناظر است. او با بهره‌گیری از استعداد و توانایی‌های خود در پرتو عقل، اراده، انتخاب و با پیروی از رهبران الهی چنان تعالی و رشد پیدا می‌کند که خلیفه خدا در عالم امکان می‌شود و برتر از فرشتگان می‌گردد و اگر در مسیر غیرحق و هواهای نفسانی قدم بردارد، چنان زبون و پست می‌شود که گویی سبقت را از چهارپایان می‌ریاید.

شناخت و بازشناسی موجودی به اسم «انسان» در طول تاریخ در میان اندیشمندان خصوصاً فلاسفه و عرفا یک دغدغه غیر قابل کتمان و اغماض بوده و نیز در غالب مکاتب فکری مطرح است. انسان کامل، مصداق بارز و برجسته خلیفه خداوند می‌باشد و آخرین درجه صعود کمال موجود امکانی را برمی‌تابند و جان‌مایه مطمح بحث برخی اندیشمندان همانند ابن عربی و انکشاف‌دهندگان اندیشه او را به خود اختصاص می‌دهد؛ تا جایی که مبتکر چنین اصطلاح در ادبیات اسلامی/بن‌عربی توصیف گردیده است. در ادبیات عرفانی ملاصدرا و امام خمینی^ع نیز انسان کامل بازنگری و کاویده شده و انسان را نسخه ملکوتی و کون جامع تلقی کرده و آن را ملازم با خلافت الهی توصیف می‌کنند. علامه جوادی آملی با نگرش نوپدید به انسان و تلقی بی‌سابقه که در تعریف آن دارد، موفق می‌شود انسان را از دایره تعریف قدما بیرون کند و در پرتو معارف بلندی قرآنی، تفسیری و فلسفی با رویکرد جدید به انسان دست یازد. خصوصاً او در ادبیات فلسفی و تفسیری خویش نگرش مبسوطی در پیوند انسان و انسان کامل دارد و انسان کامل را ملازم با خلافت الهی می‌پندارد. پژوهش حاضر به صورت توصیفی-تحلیلی بوده و هدف آن بازخوانی اندیشه علامه جوادی آملی در مورد انسان کامل و ضرورت آن با خلافت الهی می‌باشد. در فرایند

تحقیق به سؤالات زیر نیز پاسخ داده خواهد شد:

۱. انسان کامل و نسبت آن با خلافت الهی از نگاه جوادی آملی چگونه قابل تبیین

است؟

۲. مقصود از خلافت از منظر جوادی آملی چیست و قلمرو آن کجاست؟

۳. مقصود از انسان کامل از منظر جوادی آملی کیست؟

خلافت انسان یکی از مسائل اساسی در درازای تاریخ بین اندیشمندان اسلامی بوده و در ادبیات تفسیری، کلامی، فلسفی و عرفانی مورد کاوش قرار گرفته است. با تأمل، به برخی منابع دست یافتیم که هر کسی نظر به مشرب علمی و منهج عملی خویش، از خلافت و انسان کامل تعبیر و تفسیر ارائه داده است. کسانی که از منبع عرفانی همانند ابن عربی تغذیه می‌شوند، ناگزیر دیدگاه عرفانی دارند و آنان که در بستر فلسفه همسان صدر، علامه طباطبایی حشر و نشر یافته‌اند، قطعاً با عینک فلسفی بدان نگاه می‌کنند و آنهایی که در مسلک و طریق تفسیر قدم برداشته‌اند، مسلماً با دقت‌های تفسیری به موضوع پرداخته‌اند و افرادی که دست‌پرورده مکتب حدیثی و روایی‌اند، موضوع را در فراسوی روایت بررسی و دنبال می‌کنند و سرانجام کسانی که در پرتو کلام رشد و تعالی پیدا کرده‌اند، با ادله کلامی به این حقیقت عمیق نگریسته‌اند.

افرادی مانند علامه طباطبایی در *المیزان* خلافت را مرآتیت و حکایت‌گری از کمال وجودی مستخلف‌عنه می‌دانند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۱۶). شهید مطهری نیز می‌گوید اراده و اختیار موجب برتری انسان است که خود مقدمه بر خلافت انسان است (مطهری، ۱۳۸۸، ص ۱۰). برخی مانند آیت‌الله جعفر سبحانی باورمندند که خلافت، بالاترین مقام انسان است که خلیفه به صورت اتم و اکمل صفات کمالی و فعلی مستخلف‌عنه را دارا می‌باشد (سبحانی، ۱۳۸۸، ج ۹، صص ۲۹۱ و ۲۹۳). عده همانند علامه مصباح یزدی معتقدند خلافت در قرآن دو نوع کاربرد دارد: یکی در مرحله آغازین خلقت و دیگری در طول تاریخ. اولی خلافت از خداوند است که شامل نوع انسان است، دومی بین خود انسان (مصباح، ۱۳۹۰، صص ۷۷ و ۸۵).

برخی پایان‌نامه نیز به این موضوع به‌نحوی پرداخته‌اند. پایان‌نامه‌ای با نام «چگونگی تحقق و ویژه‌گی‌های انسان کامل از دیدگاه ملاصدرا و مولانا» که مولانا داراب نگاشته است، چنین می‌گوید انسان بعد از خدا اساسی‌ترین عنصر در عالم مطرح است. شناخت انسان، مقدمه شناخت خداست؛ خلافت شایسته چنین موجودی است؛ همچنین پایان‌نامه مرتبط با نام «قابلیت‌های انسان برای مقام خلافت الهی از دیدگاه قرآن و بررسی عوامل و رشد و انحراف» توسط مریم بن‌لام تحقیق شده است که در آن، اوصافی مانند عقل، فطرت خودآگاهی و اختیار عوامل مهمی برای دستیابی به خلافت الهی بیان‌گرفته است. پایان‌نامه دیگر به اسم «تبیین مبانی فلسفی و عرفانی ولایت و خلافت الهیه انسان از دیدگاه امام خمینی علیه السلام و علامه طباطبایی» توسط محبوبه قره‌داغی نگارش یافته که می‌گوید خلافت به صورت تشکیکی در عالم سریان دارد. بالاترین آن حقیقت محمدیه است که باطن و حقیقت امامت و نبوت خلافت الهیه است. همچنین پایان‌نامه‌ای با موضوع «بررسی نظریه ابرانسان نیچه در مقایسه با انسان کامل صدرا» نوشته سیما سعیدزاده جوزدانی به این مهم پرداخته که نیچه ابرانسان را همان روح و روح را هم امر زمینی و ابزار در خدمت جسم می‌داند و صدرا عروج نهایی انسان را انسان کامل و روح را امر الهی و جاودانه می‌داند. نیز در مقاله‌ای با عنوان «انسان و خلافت الهی» نوشته احمد شجاعی به بازشناسی و واکاوی خلافت الهی و ویژه‌گی‌های خلافت الهی در عالم وجود و چرایی جعل خلیفه پرداخته شده است.

طبق پیشینه تحقیق مزبور، هیچ کدام جای تحقیق حاضر را نمی‌گیرد؛ زیرا هر کدام از جهات مختلف با عناوین و مسلک‌های خاص پیگیر موضوع خلافت و انسان کامل بوده و در مورد چگونگی ضرورت بین این دو امر به صورت مجزا و مستقل پرداخته نشده است. در جستار حاضر نحوه رابطه بین انسان کامل و خلاف مطلقه الهی از دیدگاه علامه جوادی *آملی* تحقیق جدیدی است که به صورت مستقل به چگونگی رابطه بین انسان کامل و خلافت می‌پردازد؛ پرداختن به این مسئله آن وقت ضروری می‌نماید که بیان شود اول اینکه مقام خلافت برای انسان چه نوع مقام است؛ دوم اینکه آخرین مقام صعودی انسان چیست

و بین خلافت - که مقام اعطایی نوعی انسان است - و بین انسان کامل شدن که مقام اکتسابی و حصولی است، چه نوع علاقه و لزومیت برقرار است که تحقیق پیش رو پاسخ‌گوی این قبیل سؤالات می‌باشد.

الف) مفهوم‌شناسی

واژه خلافت از ریشه «خَلَفَ» معنای نشستن به جای دیگری را افاده می‌کند (ابن‌فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۱۰). ابن‌فارس وجه تسمیه خلافت را آمدن شخص دومی به جای اولی و نشستن به جای اولی می‌داند: «إِنَّمَا سُمِّيَتْ خِلَافَةً لِأَنَّ الثَّانِي يَجِيءُ بَعْدَ الْأَوَّلِ قَائِمًا مَقَامَهُ» (همان). راعب در مفردات خلافت را به معنای نیابت کردن از شخص دیگری، چه به سبب غیبت، مرگ، ناتوانی و چه به خاطر اعتلا و بالابردن مقام جانشین می‌داند: «الْخِلَافَةُ النَّيَابَةُ عَنِ الْغَائِبِ إِمَّا لِغَيْبَةِ الْمُنُوبِ عَنْهُ وَإِمَّا لِمَوْتِهِ وَإِمَّا لِعَجْزِهِ وَإِمَّا لِتَشْرِيفِ الْمُسْتَخْلَفِ» (راعب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۹۴). او همچنین خلافت انسان نسبت به خداوند را در هیچ حالت چهارگانه جز حالت اخیر که همان تشریف مستخلف، ارتقای کمال جانشین باشد، درست نمی‌داند (همان).

طریحی در معنای لغوی «خلیفه» می‌گوید: «الْخَلِيفَةُ مَنْ يَقُومُ مَقَامَ الْذَاهِبِ وَيَسُدُّ مَسَدَهُ: خَلِيفَةُ كَسَى اسْتِ كَهْ فِي جَايِ فَرْدٍ رَوْنَدَهْ مِي نَشِينْدَ وَ مَكَانِ اَوْ رَا اشْغَالَ مِي كَنْدَ» (طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۵۵).

در اصطلاح برای خلافت و خلیفه تعاریف متفاوت و برخی نزدیک به هم ارائه شده است:

- خلیفه به کسی گفته می‌شود که جانشین دیگری شود و جای او را پر نماید (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۳۸۹).

- خلافت ظهور مستخلف‌عنه در خلیفه است که این ظهور امر تشکیکی و دارای درجات مختلف می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، صص ۵۵ و ۱۰۴).

در مورد تعریف اصطلاحی انسان، اندیشمندان اغلب انسان را به «حیوان ناطق» تعریف می‌کنند. این تعریف بر پایه منطقی جامع و مانع است. حیوان به منزله جنس و ناطق به

مثابه فصل انسان در تعریف اخذ شده است. اما علامه جوادی آملی این تعریف را نمی‌پذیرد و بر پایه مبانی فلسفی و تفسیری معتقد است «تأله» فصل اخیر انسان است نه ناطق. در نتیجه حقیقت انسان و ماهیت او «حیّ متأله» می‌باشد. او تعریف انسان به «حیوان ناطق» را ناتمام و به منزله جنس انسان می‌داند که معادل «حیّ» است و «متأله» فصل ممیز انسان می‌باشد. او می‌افزاید انسان فطرتاً «حیّ متأله» آفریده شده است؛ ولی برخی انسان‌ها حیات متأله خود را بر اثر گناه و ظلمت نفس به فراموشی گرفته و تأله خدادادی خویش را با پیروی امیال اغیار، طواغیت و شیاطین زنده به گور کرده‌اند. چنین انسانی را قرآن «حیّ» نمی‌داند و خارج از دایره حیات می‌نمایاند: «لِيُنذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ» (یس: ۷۰). در این آیه «حیّ» و «کافر» در مقابل هم قرار داده شده‌اند. حیّ غیر از کافر و کافر غیر حیّ می‌باشد. از این جهت کافر حیات واقعی نداشته، مرده محسوب می‌شود. مطابق آیه، حیات مفقود در کافر، همان حیاتی است که در تأله ذوب شده است، و گرنه حیات جامع که جنس انسان است، در او یافت می‌شود و با قید متأله خارج خواهد شد. البته حیاتی که به آن اشاره شد، در طول هم می‌باشد نه در عرض هم. از این جهت کسانی که دارای حیات حیوانی می‌باشند، ولی فاقد حیات انسانی‌اند، مرده یه حساب می‌آیند. همچنین کسانی که دارای حیات مصطلح عامه مردم (حیوان ناطق) می‌باشند، ولی از حیات انسانی (حیّ متأله) که معارف قرآن آن را ترسیم نموده است، بی‌بهره‌اند، مرده می‌باشند (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ب، ص ۱۵۰-۱۵۲).

ب) انسان کامل

در ادبیات فکری و اندیشه اندیشوران تعبیر گوناگون در خصوص انسان کامل بیان گردیده است و هر کس متأثر و متحول از اندیشه و مشرب خویش است و به انسان از افق همان اندیشه می‌نگرند که پیش‌فرض یافته‌های او از آن اثر پذیرفته باشد؛ بنابراین به بازنگرش برخی دیدگاه بسنده می‌کنیم:

یک) افلاطون: مقام انسان را به درجه غایی آن یعنی حکیم بودن خلاصه می‌کند تا جایی که می‌گوید جامعه بشری آن وقت به کمال مطلوب دست می‌یابد که یا زمامدار آن

فیلسوف شود یا فیلسوف زمامدار. او حکمت بی‌سیاست را ناقص و سیاست بدون حکمت را باطل می‌داند (فروغی، ۱۳۴۴، ج ۱، ص ۲۶-۲۷). از منظر افلاطون شخصی که در وادی حکمت قدم برمی‌دارد و زعامت جامعه بشری را به عهده دارد، از بالاترین درجه انسانی - دقیقاً همان انسان کامل - برخوردار است. افلاطون انسان کامل کسی را می‌داند که در وجود او کل حکمت بار یافته باشد (شهاب موسوی، ۱۳۸۰، ص ۲۱).

دو) ابن‌سینا: باورمند است که مصداق انسان کامل، انسان حکیم است؛ زیرا کمال آدمی به رشد و تعالی عقل او می‌باشد و مقصود از حکمت چیزی جز انعکاس عالم و حقایق و اسرار کلی هستی به ذهن حکیم نیست: «... تصویر عالماً معقولاً مضاهياً للعالم الموجود و تستعد للسعادة القصوى بالآخرة و ذلك بحسب الطاقة الانسانية» (ابن‌سینا، ۱۳۲۶، ص ۱۰۴-۱۰۵). یا به طور خلاصه گاهی هم گفته می‌شود: «صيرورة الانسان عالماً عقلياً مضاهياً للعالم العيني» (ابن‌سینا، ۲۰۰۵م، ص ۶۵).

سه) ابن‌عربی: نخستین کسی بود که در قرن هفتم انسان کامل را وارد ادبیات اسلامی نمود (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۱۶/ نیکلسون، ۱۹۷۰م ج ۱، ص ۴۸). در مورد انسان کامل بازتاب و نگرش ابن‌عربی به نقل از خوارزمی چنین است: انسان کامل را کون جامع می‌نامد به دلیل برخورداری از جامعیت و همچنین تمامی حقایق عالم در وجود او نهفته است. جایگاه او در عالم مانند نگین انگشتر است که بازتاب نقش اسمای الهی و پرده‌دار خزائن اوست. انسان کامل موجودی است که به سبب او رمز و راز عالم آشکار می‌گردد (خوارزمی، ۱۳۶۸، ج ۱، صص ۶۶، ۷۰ و ۹۸).

چهار) امام خمینی: انسان کامل، خلیفه حق بر خلق و دارای تصرف حقیقی بر عالم به اذن خدا می‌باشد و مظهر تمام اسما و صفات خداوند است. او نفوذ بر خزائن عالم مُلک و ملکوت دارد و کسی است که خداوند متعال از ساحت قدسی خود به او روح دمیده است و ظاهرش نسخه ناسوت و لاهوت و باطنش مخزن اسرار خداوندی سرمدی است. از آنجا که تمام اقسام وجود (مادی، مثال، عقل و مجرد) را دارا می‌باشد، حقایق اسم اعظم را نیز دارد. محیط به تمام اسما و صفات ذات حق می‌باشد و سیطره بر همه عالم امکان دارد

(خمینی، ۱۳۸۱، ص ۳۲).

پنج) عزیزالدین نسفی: می‌گوید انسان کامل آن است که در شریعت، طریقت و حقیقت کامل باشد (نسفی، ۱۳۶۲، ص ۹۷).

شش) جوادی آملی: انسان کامل، اولین فیض و مخلوق خداوند می‌باشد و نخستین مخاطب به خطاب «کن» است. چنین موجودی چه از لحاظ ترتیب وجودی و نظام علی و معلولی که حکیمان می‌فهمند و چه از دیدگاه ترتیب اسما و تجلیات متفاوت که عارفان می‌بینند، انسان کامل می‌باشد. او مجلای اتم و نخستین مجلا و فرشته دومین مجالست؛ یعنی انسان کامل اولین آئینه و فرشتگان دومین آئینه برای درخشش «نور السموات والأرض» (نور: ۳۵) می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۲۴۳).

۱. خصوصیات انسان کامل

از ویژگی‌های بنیان‌ساز انسان کامل سه خصوصیت است که در عرض هم در وجود او به مرتبه ظهور می‌رسند:

الف) ولایت: انسان کامل جز به حق ذوب نمی‌شود. او از ماسوی الله دل بریده به فنا فی الله و بقاء فی الله می‌رسد. تمام اسمای الهی را درمی‌نوردد و مظهر جامع الله می‌شود. او بر اثر قرب به حق شایسته عنوان «ولی الله» می‌گردد. چنین مقام یا بر اثر سیر و سلوک و ریاضت نفس یا بر اثر جذب و افاضه ذات حق بر وی حاصل می‌گردد (شکریان، ۱۳۸۸، ص ۸۲-۸۴). اگر نفس انسان کامل شود، از مقام «ولی الله» برخوردار و قادر است به اذن خداوند در نظام وجود تأثیر تکوینی داشته باشد. تصرفات تکوینی و تشریحی آنها تنها ناشی از مقام خلافت الهی آنان است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۹۸/همو، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۳۱۰).

ب) کمال: انسان کامل باید مظهر اسم جامع گردد، همه اسما در وجود او ظهور نموده باشد و جزء قوای او محسوب شود. از این روی هیچ چیزی نمی‌تواند بدون اجازه انسان کامل مظهر اسمی از اسما حق عامل چیزی قرار بگیرد. از این جهت در شریعت حضور فیزیکی انسان کامل در جهان اهمیت حیاتی دارد و با ازبین‌رفتن جسم او رشته عالم به همه می‌خورد. راز این همه امتیاز به انسان و جامعیت او کامل برمی‌گردد؛ یعنی همه نشئه اعم از

مادی، مثالی و عقلی را دارد (شکریان، ۱۳۸۸، ص ۸۴-۸۵).

البته حفظ مقام انسانی با عدم پذیرش دستورها و آموزه‌های دینی و خلافت الهی قابل جمع نیست. خلافت الهی از امور اعتباری نظیر وکالت و وزارت دنیایی نیست که امری اعتباری و جدای از شناسنامه حقیقی و هویت اصلی انسان باشد، بلکه به منزله فصل اخیر و مقوم نهایی انسان است؛ یعنی انسان یا خلیفه‌الله است یا «كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ». چنین نیست که اگر خلیفه‌الله نشد و لایق خلافت نگردید، انسانیت او مصون و محفوظ بماند. اگر مقام خلافت را از دست داد، جزو شیاطین جن و انس می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ص ۱۱۲-۱۱۳).

ج) خلافت: آنچه از خلافت در وجود انسان کامل تلقی می‌شود، پیوستگی با دو مؤلفه دارد:

اول: ارتباط انسان کامل با حق: همه ماسوی الله مظاهر حق‌اند و حق تعالی در آنها ظهور و تجلی کرده است؛ لیکن تنها مظهري که نمایانگر تمام کمالات حق تعالی باشد، انسان کامل است. پس، دل و ضمیر او ظرفیت تحمل امانتی الهی را که در واقع تجلی کمالات حق می‌باشد، دارد و ساختار وجودی او حاکی از خلافت حق در روی زمین می‌باشد. این مهم جز از راه متصف شدن به صفات کمالی مستخلف عنه محقق نمی‌شود.

دوم: ارتباط با خلق؛ ارتباط انسان کامل در ما سوی الله به مثابه علت غایی برای آنهاست و حیثیت روح نسبت به بدن را دارد. هنگامی که از افق سایر موجودات عالم به انسان کامل نگریسته می‌شود، او را دارای بس مقام بلند خواهد دید. او برای سایر موجودات در حکم قبله است و دیگران برای رسیدن به کمالات به او اقتدا می‌کنند و خلقت جهان برای انسان کامل و به مقصود خدمت به او می‌باشد (شکریان، ۱۳۸۸، ص ۸۵-۸۸). از این جهت از خصوصیات انسان کامل «خلیفة‌الله» است. چنین انسانی باید حیّ متألّه باشد. تا «حیّ» نباشد، خلیفه خدا «حیّ قیوم» نیست و تا «متألّه» نباشد، جانشین «الله» نیست. خلیفه خدا باید متألّه باشد. اگر متألّه نباشد، خلیفه نیست. بنابراین ملحد، آنعام و شیاطین خلیفه خدا نیستند (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ص ۲۱۸-۲۱۹).

ج) خلافت

۱. مقصود از خلافت

حقیقت خلافت ظهور الوهیت است و آن اصل و کمال وجود است و هر موجودی که حظی از وجود دارد، از حقیقت الوهیت و ظهور آن که حقیقت خلافت است، بهره دارد و لطیفه الهیه در سرتاسر آفرینش از عوالم غیب تا منتهای شهادت بر پیشانی همه ثبت است، ولیکن انسان موجود کاملی است جامع همه مراتب عقلی، مثالی و حسی بوده و عوالم غیب و شهود در وجود انسان بایگانی شده است (خمینی، ۱۳۸۱، ص ۳۲-۷۳).

ابن عربی باورمند است که خلافت الهی انسان به معنای جامعیت وجودی و مظهریت اسما و صفات خداوند، در وجود حضرت آدم علیه السلام می‌باشد. در واقع خلیفه آراسته به اخلاق الهی و متصف به صفات خداوندی باشد، حکم او را اجرا و خلق او را هدایت و امور مردم را تدبیر و آنها را به طاعت خداوند دعوت کند (ابن عربی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۲۵).

برخی مانند آیت‌الله جوادی آملی معتقدند خلافت یک امر تشکیکی است؛ چون علم به اسمای حسناى الهی یک مقوله تشکیکی و ذومراتب است؛ مثلاً در وجود انسان کامل، همه اسمای حسناى الهی به صورت کمال یافت می‌شود و در انسان متوسط الحال یا ضعیف همه آنها به طور متوسط یا ضعیف حضور دارند. اگر انسانی قادر نباشد یا اراده نکند که اسمای الهی را به فعلیت برساند، خلافت وی در حد قوت باقی است نه فعلیت و او خودش همچنان خلیفه بالقوه می‌باشد نه خلیفه بالفعل (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۵۵-۵۶). انسان به هر پیمان، علمی به اسمای حسناى الهی داشته باشد، به همان اندازه بر موجودات دیگری فضیلت پیدا می‌کند و به خلیفه‌الله بودن بار می‌یابد (همان، ص ۹۲-۹۳).

خلافت، ظهور تشکیکی مستخلف‌عنه در خلیفه است؛ یعنی انسان‌های عادل و عالم هر کدام در حد ظرفیت خود مظهري از خلافت خداوند می‌باشند که مراتب تشکیکی آن در طول هم است نه در عرض. کسی که در قله هرم ظهور واقع گردیده، اولین خلیفه خداوند و دیگران متصدی مراحل بعدی‌اند. از این جهت اولین ظاهر، نخستین خلیفه خداوند است؛ یعنی انسان کاملی می‌باشد که عالی‌تر از او قوس صعود وجود ندارد. چنین کسی فقط

خلیفه بدون واسطه خداست. اما خلفای بعدی نه تنها خلیفه خدایند که خلیفه خلیفه خدا نیز هستند و کامل‌ترین مرتبه خلافت را صادر اول و ظاهر نخست دارد. دیگران از مرحله وُسْطی یا نازله بهره‌مندند و همچنین گفته شد که آنها خلیفه خلیفه خدا می‌باشد. با نگاه یکسان تمام آنها به منزله حلقات سلسله منسجم و یکتای خلافت‌اند (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۱۰۴-۱۰۵/ همان، ۱۳۹۴، ص ۲۱۷).

آیت‌الله جوادی آملی تفسیر دقیق علمی- فلسفی در خصوص چگونگی خلافت انسان از خداوند دارد. اگر منظور از خلافت ظهور خلیفه پس از مستخلف‌عنه و قرارگرفتن خلیفه در ورای مستخلف‌عنه باشد و خداوند صحنه وجود را خالی کرده و مقام تدبیر و ربوبیت را به انسان تفویض نموده باشد، این تفسیر و برداشت نسبت به خداوند سبحان مورد پسند عقل و قبول نقل نیست؛ زیرا خداوند «بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ» (فصلت: ۵۴) و «عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (نساء: ۳۳) است. خداوند غیب ندارد و صحنه‌ای از وجودش خالی نیست تا خلیفه، جانشین او گردد و برای خلیفه، صحنه تفویض و واگذار شود. بلکه آنچه در مورد جانشینی از خداوند معنا دارد و مورد قبول عقل و نقل می‌باشد، همان مظهریت و مرآتیت خاص می‌باشد. درحقیقت استخلاف انسان از خداوند چنین است که انسان مظهر صفات و مرآت افعال او گردد؛ خدا اصل است و خلیفه او آیت و مرآتش. بنابراین خلیفه خدا همان یدالله است که به صورت انسان کار می‌کند. دقیقاً خود خداوند فعل را انجام می‌دهد «وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ» (انفال: ۱۷). خلیفه خدا مجرای و کانال صدور فعل و مهبط هبوط نزول اراده رب است (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۱۰۷-۱۰۸).

۲. کیستی مستخلف‌عنه و خلیفه الهی

اینکه مقصود از خلیفه کیست، آدم یا فرزندان او؟ مستخلف‌عنه کی می‌باشد، انسان‌های قبل از آدم یا طائفه جن، نسناس یا فرشتگان یا خداوند؟ دیدگاه متفاوت و گاه هم متضاد مطرح گردیده است که اجمالاً به آن اشاره کرده، درنهایت به دیدگاه جوادی آملی می‌پردازیم.

۱- برخی باورمندند خلیفه انسان نوعی و مستخلف‌عنه ملائکه روی زمین‌اند و به روایت منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام استناد کرده‌اند (حسن بن علی العسکری، ۱۴۰۹ق،

ص ۲۱۶).

۲- عده‌ای می‌گویند مستخلف‌عنه جنیان ساکن در زمین و خلیفه شخص حضرت آدم علیه السلام است (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۳۸۹).

۳- پاره‌ای باورمندان که مستخلف‌عنه جنیان ساکن زمین و خلیفه فرزندان آدم‌اند: «انه كان في الأرض الجن، فأفسدوا فيها و سفكوا الدماء، فاهلكوا، فجعل الله آدم و ذريته بدلهم» (طوسی، [بی تا]، ج ۱، ص ۱۳۱).

۴- گروهی بر آن‌اند که خلیفه نوع انسان و مستخلف‌عنه نسناس و جنیان ساکن در زمین می‌باشد (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۶).

۵- عده‌ای معتقدند مستخلف‌عنه خداوند است و در کیستی خلیفه دو نظر وجود دارد:
- خلیفه فقط حضرت آدم می‌باشد: پایه این دیدگاه هر گونه تعمیم خلافت به ابنای بشر را رد می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۷۶/ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۲۴).

نقد: اینکه خلیفه صرف حضرت آدم باشد، درست نیست؛ زیرا شخصیت حقوقی آدم و مقام شامخ انسانیت به صورت آدم جلوه نمود و انسانیت انسان حائز رتبه خلافت گردید نه فقط حضرت آدم. حضرت آدم الگوی انسانیت بود. او به‌مانند کعبه‌ای بود که فرشتگان در برابر آن خاضع شدند (جوادی آملی، ۱۳۹۸، الف، ج ۳، ص ۴۱). چندین دلیل صراحت دارند که خلافت منحصر به آدم نیست، بلکه به ابنای او نیز تسری دارد:

الف) از آنجا که جمله اسمیه دلالت بر استمرار دارد، گزارش جعل خلیفه نیز به صورت جمله اسمیه آمده است «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره: ۳۰).

ب) آگاهی از اسما مخصوص حضرت آدم نیست؛ بلکه به صورت بالقوه در نهان فرزندان او به ودیعه گذاشته شده است و هر انسانی در صراط مستقیم قدم بردارد و آن را از مرحله قوت به فعلیت برساند و بهره‌ای از علم اسما نصیب او گردد، به همان اندازه از خلافت الهی مستفید و مستفیض می‌گردد.

ج) تسخیر زمین و استفاده از منابع آن متعلق به انسان نوعی است نه تنها آدم. خلیفه خداوند به عنوان آیه و آینه او می‌تواند به اذن خداوند تصرف کند و امکانات بالقوه را به

فعلیت برساند (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۴۱-۴۲).

- **مطلق انسان‌ها اعم از کافر و مؤمن:** به طور بالفعل واجد این مقام است. این قول به

صاحب تفسیر «الکاشف» برمی‌گردد:

«المراد من الخلیفة فی قوله تعالی: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» هو آدم أبوالبشر و کل

انسان وجد، أو سیوجد من نسله فی کل زمان و مکان» (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۸۰).

- **مطلق نوع انسان متصدی امر خلافت:** ولی نه به صورت بالفعل و بدون تفاوت و

تمیز بلکه خلافت حقیقت تشکیکی است.

بر پایه این دیدگاه، خلافت امر ذومراتب می‌باشد. هر کس به قدر برخورداری از اسمای الهی و پا گذاشتن بر صراط مستقیم اعتقاد، اخلاق و عمل متصف به خلافت می‌شود. این مراتب تشکیکی از قوه محض گرفته تا فعلیت کامل ادامه دارد و به تبع آن خلافت در وجود فرد ظهور پیدا می‌کند. درجات متفاوت دارند: ضعیف و متوسط و عالی. انسان‌های کامل چون از عالی‌ترین درجه علم به اسمای الهی برخوردار است، از بلندترین درجه خلافت الهی نیز بهره‌مندند (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۴۰).

دیدگاه پنجم مورد تأیید علامه مصباح یزدی نیز می‌باشد، اما با یک تفاوت اساسی. او خلافت را بالجمله به ابنای بشر تعمیم نمی‌دهد. وی باورمند است که خلافت انسان از خداوند است نه نسناس، جنیان و سایر موجودات. همچنین او می‌گوید خلافت تنها برای حضرت آدم نبوده، بلکه در میان نوع انسان شامل دیگر فرزندان او نیز می‌شود. اما اینکه شامل همه انسان‌ها حتی کافر و شرور هم می‌شود، درست نیست؛ زیرا فرشتگان در عین اینکه معصوم‌اند، لایق آن مقام نبودند، چگونه انسان‌های فاسد و خونریز شایسته این مقام می‌شوند؟ آنچه از آیات و روایات به دست می‌آید، برخی فرزندان آدم به مقام خلافت نایل می‌گردند. نمونه‌ای آن انبیا و چهارده معصوم می‌باشند. خلافت در معصومان و سایر اولیای خدا به مرحله فعلیت رسیده و بقیه انسان‌ها استعداد خلیفه‌اللهی در درون آنها به ودیعه گذاشته شده، ولی برای همه به مرحله فعلیت نمی‌رسد (مصباح، ۱۳۹۰، ص ۸۳-۸۶/ همو، ۱۳۹۱، ص ۵۴-۵۵).

نقد: البته قسمت دوم بیان مصباح یزدی با نگرش ملاصدرا و جوادی آملی سازگار نیست؛ زیرا آنچه از بیان او استفاده می‌شود، او خلافت را به حضرت آدم و بندگان صالح الهی و افراد متصف به کمالات الهی می‌داند نه همه افراد بشر؛ ولی ملاصدرا معتقد است خلافت شامل همه انسان‌ها بالجمله می‌شود، صرفاً در شدت و ضعف تفاوت دارند؛ حتی ارادلی از انسان‌ها نیز با کارهای هنری خویش، از پایین‌ترین درجه خلافت برخوردارند. در این مورد جوادی آملی با ملاصدرا هم‌داستان است.

- تنها انسان کامل خلیفه خدا: انسان کامل از آن جهت خلیفه الله است که از صفات و کمالات ذات حق بهره‌مند می‌باشد. این خلافت وقتی حاوی جنبه معناداری می‌باشد که صفات خداوند در خلیفه ظهور داشته باشد (دیرباز، ۱۳۹۶، ص ۷۹)؛ مثل اینکه یک قائم مقام (خلیفه) نیز باید کمالات و شایستگی‌های اصلی مدیر (مستخلف عنه) را که در کار مدیریت دخیل هستند، داشته باشد تا توانایی انجام عمل او را داشته باشد (یزدان‌پناه، ۱۳۹۳، ص ۶۰۲). انسان کامل در عین اینکه بنده خداست، دارای نسبت ربوبیت نسبت به عالم است (ابن عربی، ۱۳۶۷، ص ۲) و نسبت انسان کامل با عالم، مثل نسبت روح و جسم است. چون وقتی عالم به منزله بدن و انسان کامل به منزله روح این بدن باشد، هر گونه تصرف بر عالم از ناحیه انسان کامل مقدور است (جامی، ۱۳۷۰، ص ۸۹/دیرباز، ۱۳۹۶، ص ۸۰).

با تکیه بر دیدگاه جوادی آملی نقد روشن بر دیدگاه منحصرنمودن خلیفه به انسان کامل وارد می‌باشد. وی خلافت الهی را از سنخ کمال وجودی و حقیقت تشکیکی توصیف می‌کند که مراحل عالی آن در وجود افراد مانند حضرت آدم و پیامبران و اولیای دیگر پیدا شده و مرحله پایین آن در وجود انسان‌های متدین پیدا می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۵۶).

بنابراین آیت‌الله جوادی آملی خلافت را منحصر به انسان کامل نمی‌داند، بلکه آن را به همه ابنای بشر تعمیم می‌دهد؛ البته در مراتب مانند شدت و ضعف، قوه و فعلیت، آن را متمایز می‌داند که این خود حاکی از تشکیکی بودن خلافت است. تشکیکی بودن آن ثابت نمی‌شود مگر آنکه خلافت را امر کمالی و وجودی بدانیم و در چارچوب وجود و اصالت

آن سامان دهیم.

۳. قلمرو خلافت

مقام خلافت الهی انسان بالاترین کمال برای مخلوق در میان تمام موجودات محسوب می‌شود. از آن جهت که خلافت الهی یک نوع کمال می‌باشد، حقیقتاً و اصالتاً به وجود بر می‌گردد؛ مانند خود «وجود» مقول به تشکیک و دارای مراتب متفاوت شدت و ضعف است. در میان همه موجودات تنها انسان است که دارای رتبه ثابت نیست و می‌تواند به منازل بالاتری صعود و عروج نماید. افزون بر آن خداوند «فیاض علی‌الاطلاق» می‌باشد و در ساحت قدسی خداوند هیچ گونه بخل و عجز تصور ندارد. بر این بنیان، خداوند بر مقتضای فیاضیت تام خود هر کجا که امکان و استعداد وجود یا کمالی وجود بیابد، از افاضه وجود یا کمالات لایق به آن خودداری نکرده، در فرض قابلیت قابل، فاعلیت او حتمی است. بنابراین هر انسان استعداد و امکان این را دارد که قابلیت و کمالات خودش را شدت بخشد و خلافت بالقوه الهی را که در نهاد او نهاده شده، به فعلیت برساند؛ به این صورت که به هر پیمانه به اسما و صفات الهی متخلق گردد، به همان اندازه از خلافت الهی برخوردار است. بر عکس به هر اندازه انسان، در جهت پستی گام بردارد و متخلق به رذایل گردد، نه تنها از تحصیل خلافت الهی بی‌بهره است که خلیفه بالفعل شیطان می‌شود (میرزایی، ۱۳۹۵، صص ۱۳۴ و ۱۳۶).

علامه جوادی آملی در خصوص قلمرو خلافت می‌گوید: غرض از «خلیفه» شخص حضرت آدم نبوده است؛ بلکه شخص حقوقی او می‌باشد نه شخص حقیقی. بنابراین خلافت الهی در روی زمین متعلق به انسان نوعی و مطلق انسان‌ها حداقل انسان‌های کامل می‌باشد نه فرد خاص (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۱۸). از این جهت، اصل خلافت اختصاص به انسان‌های معصوم ندارد، هرچند خلافت تام و کامل بهره آنان است (جوادی آملی، ۱۳۸۸ هـ ج ۹، ص ۵۹۱). خلافت مطلق، نصیب انسان کامل می‌باشد؛ زیرا مبدأ و منشأ خلافت او را علم‌داشتن به آسمان‌ها و زمین تشکیل می‌دهد. چه اینکه عالم به غیب، مسلماً عالم به شهادت و محسوسات می‌باشد. بنابراین نازل‌ترین موجودات مادی تا عالی‌ترین

موجودات مجرد همه تحت سیطره خلافت انسان کامل می‌باشند؛ از باب مثال گلستان شدن آتش برای حضرت ابراهیم و شق القمر به اشاره پیامبر اکرم از سیطره ولی الله بر عالم ملک است (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۹۳). از کلمه «فی الارض» استنتاج نمی‌شود که قلمرو خلافت انسان، زمین باشد بلکه «فی الارض» قید جعل است نه مجعول. از این جهت دلالت بر این دارد که مبدأ، منشأ قوس صعود و مکان رشد بدن عنصری او زمین است و از ماده برمی‌خیزد، نه اینکه موطن خلافت و مظهریت او زمین باشد. از سجده و تعظیم فرشتگان در برابر حضرت آدم فهمیده می‌شود که او خلیفه به صورت مطلق در همه عالم امکان می‌باشد. فرشتگان کمترین آگاهی را از یمین و برکت انسان کامل و صادر اول آموخته‌اند. اگر قلمرو خلافت انسان فقط در زمین باشد، دیگر نباید فرشتگان آسمان در برابر او ساجد باشند، چون در این حالت آنها خلیفه الله در آسمان خواهند بود و این مستلزم آن است که انسان به همه نظام خلقت آگاه نباشد (همان، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۱۸/ همو، ۱۳۹۴، ص ۱۲۹-۱۳۳).

از این جهت قلمرو خلافت انسان تمام عالم امکان را شامل می‌شود؛ از عالم شهود گرفته تا عالم غیب، از عالم طبیعت تا فراسوی طبیعت را در بر دارد. زمین تنها نقطه آغاز خلافت است و کره خاکی بستر رشد بعد مادی خلیفه خداست، نه نقطه اختصاص خلافت در آنجا و قلمرو طولی خلافت خلیفه خدا تا پایان دنیا (قیامت) ادامه دارد. مطابق دیدگاه علامه مصباح یزدی قلمرو طولی خلافت الهی انسان تا پایان خلقت در روی زمین ادامه دارد؛ زیرا غرض اصلی خلقت عالم، جعل خلیفه می‌باشد و اگر این موضوع منتفی گردد، غرض خداوند از خلقت نقض خواهد شد (مصباح، ۱۳۹۰، ص ۸۶).

البته باید دقت کرد جوادی آملی در بدو نظر در خصوص قلمرو خلافت دو بیان کاملاً منافی هم دارد. در یک جا می‌گوید:

گرچه هر موجود در اوج آسمان یا در حوض زمین کار صحیحی را در نظام تکوین انجام دهد خلیفه خداست، لیکن منظور از خلافت درباره انسان، مطلب دیگری است که حتی از فرشتگان نیز بر نمی‌آید،

بنابراین هر انسانی خلیفه خدا نخواهد بود، مگر معصومان و انسان‌های متعالی نه کسی که «كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا» باشد (فرقان: ۴۴/ جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۲۲۰).

و در جای دیگر می‌فرماید:

آفرینش پهنه گیتی برای تأمین قلمرو خلافت انسان کامل است و هستی غیر او، مطلوب در مقام فعل نبوده و نیست؛ از این رو وقتی انسان کامل از نشئه دنیا به قیامت منتقل شود، دنیا نیز به آخرت تبدیل خواهد شد و اگر دنیای دیگری آفریده شود، خلیفه دیگری می‌طلبد. بالاخره تنها صراط مستقیم تکامل وجودی مسیر خلیفه خدا و انسان کامل است و فرشته نیز اگر بخواهد به کمال هستی باریابد، باید اصول کلی آدمیت را فراهم کند (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۱۹۷).

با تفحص و تکاپو در مطالب فوق در نگاه اول درمی‌یابیم که در بیان آیت‌الله جوادی آملی دوگانگی و ناهماهنگی به چشم می‌خورد؛ او در جای می‌فرماید خلافت شامل همه انسان‌ها بالجمله می‌شود؛ ولی صرف در شدت و ضعف با هم تمایز دارند و گاهی می‌فرماید خلافت شامل همه انسان‌ها نیست، بلکه شامل معصومان و انسان‌های متعالی می‌باشد. با بذل دقت و تأمل روشن می‌شود او در صدد تسری و تعمیم استعداد خلافت در وجود تکوینی هر انسان بالجمله می‌باشد که جایی برای تردید ندارد؛ اما خروج تدریجی این قوه و استعداد به سوی کمال غایی و فعلیت نیازمند تهذیب نفس و برخورداری از علم به اسمای حسناى الهی می‌باشد که در مقام عمل نیز هماهنگ و هم‌نوا باشد. معصومان مسیر خروج این مرحله را که در گرو خوبی‌ها، ارزش‌ها، اخلاق نیک، علم صائب و عمل صالح می‌باشد، به غایت اتقان پیموده‌اند و انسان‌های دیگر هم با تناسب برخورداری از آن کمالات می‌توانند به خلافت الهی دست یابند. مقصود از قید معصوم و انسان‌های متعالی در بیان جوادی آملی مصداق اتم و اکمل و کامل و متوسط می‌باشد و از انساهاى مفسد، سفاک و تبه‌کار هر گونه خلافت در مقام فعل را نفی می‌کند نه استعداد و قوه خلافت را.

در نتیجه هیچ گونه دوگانگی که موجب تغییر و تناقض در کلام باشد، مشاهده نمی‌شود.

د) ضرورت انسان کامل با خلافت الهی

از آنچه بیان شد، درمی‌یابیم که نسبت انسان کامل و خلافت از لحاظ منطقی عام و خاص مطلق است؛ یعنی هر انسان کامل لابد خلیفه الهی می‌باشد و اما هر خلیفه، انسان کامل نیست. درحقیقت بین آنها رابطه عینیت و تلازم حاکم نیست، بلکه رابطه لزوم و ضرورت یک طرفی برقرار است؛ زیرا امر خلافت در سرشت هر انسانی نهادینه شده است و می‌تواند بر اثر معرفت، ایمان و تشبه به باری تبیین‌گر خلافت خداوند در عالم گردد. تبدیل کردن قوه خلافت به فعلیت، نیازمند محرک و حرکت می‌باشد. این مقوله دقیقاً همان امر تشکیکی می‌تواند باشد. بالاترین درجه تحصیل کمال خلافت مساوی با انسان کامل می‌باشد، نه اینکه درجه پایین خلافت ملازم با انسان کامل باشد.

از آنجا که انسان کامل مقصد نهایی کمال امکانی و غایت قُصوای عالم آفرینش می‌باشد، خلافت کامل و حقیقی نیز جانشین از ذاتی می‌باشد که تمام صفات کمالی را به صورت نامحدود دارد؛ از این رو خلیفه خدا به معنای خاص آن نیز باید واجد تمام کمالات او در حدّ موجود ممکن باشد. برای تحکیم این مدعا به نگرش علامه جوادی آملی می‌پردازیم.

او جهت سنخیت بین صفات خلیفه و مستخلف‌عنه می‌گوید: انسان کامل خلیفه خداست هم در اوصاف ذاتی و هم در اوصاف فعلی و هم در آثار؛ به این معنا که ذاتش خلیفه ذات خدا، صفاقتش، خلیفه صفات خدا و افعالش خلیفه افعال خداست و معنای خلافت در این سه مرحله مظهریت خواهد بود. ذات انسان کامل مظهر ذات حق، صفاقتش مظهر صفات حق و افعال او مظهر افعال حق است. این مقام، ویژه انسان است نه غیر انسان (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۳۹). بنابراین انسان کامل هیچ وقت از کسوت خلافت خلع نمی‌شود؛ اگرچه از برخی جامه‌ها برهنه می‌شود، از جامه خلافت محروم نمی‌گردد. او در تمام جذب و دفع و سرّاً و ضرراً، خلیفه خدا می‌باشد و به سبب خلیفه‌بودن، غیر از آثار مستخلف‌عنه چیزی دیگر ظهور نخواهد کرد (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۱۳۱).

این بیان علامه جوادی آملی تبیین‌کننده رابطه ضروری بین انسان کامل با خلافت است؛ زیرا انسان کامل هیچ وقت از کسوت خلافت خلع نمی‌گردد؛ یعنی هر جا انسان کامل باشد، قطعاً او خلیفه مطلق خداست؛ ولی عکس آن صادق نیست؛ یعنی هر خلیفه انسان کامل نیست؛ چون به انسان‌های عادی نیز به اندازه سعه وجودی و برخورداری از اسمای حسنی الهی خلیفه نسبی گفته می‌شود؛ ولی انسان کامل گفته نمی‌شود.

۱. تمایزات انسان کامل

یک) انسان کامل شاگرد بی‌واسطه خدا

انسان کامل از آن جهت خلیفه خداست که شاگرد بی‌واسطه خدا می‌باشد، مانند حضرت آدم. فرشتگان شاگردان با واسطه بودند؛ واسطه آنها حضرت آدم است. بعد از آنکه خداوند تمام حقایق جهان امکان را برای انسان کامل آموخت، فرشته‌ها را آگاه نمود که انسان کامل به دلیل داشتن همه این علوم و معارف به مقام خلیفه‌اللهی رسیده است. شما چون به این مقام نرسیدید، خلیفه خدا نیستید؛ زیرا فرشتگان از درجه وجودی پایین‌تری برخوردار بودند؛ امکان نداشت حقایق را بی‌واسطه از خداوند دریافت کنند و خلیفه مستقیم خداوند گردند (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۰/ همو، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۲۴۴).

از این رو انسان کامل، گیتی‌نما و مظهر تمام‌نمای اوصاف فعلی خداوند می‌باشد. او آیینه‌ای است که جز جمال و کمال خداوند چیزی را برنمی‌تاباند و هر آنچه از جمال و کمال و جلال خداوند در آن تابید، همان را منعکس می‌کند. تمام اعمال جوارحی و جوانحی او نشان‌دهنده خداست. از آن جهت انسان کامل همه چیز او برای خداوند می‌باشد، خداوند نیز قول، فعل و تقریر او را حجت کرده است. البته برای شناخت کُنه انسان کامل، چاره‌ای جز انسان کامل شدن نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص ۴۵/ همو، ۱۳۸۸، ص ۴۰۵).

عالی‌ترین لقب انسان کامل «خلیفه‌الله» است. خلیفه در زمان غیبت مستخلف‌عنه، ظهور و حضور دارد. خلافت الهی توسط انسان کامل فی الجمله مورد پذیرش قرآن کریم و روایات اهل بیت است، «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره: ۳۰). خلیفه از آنجا که آیینه

تمام‌نمای ذات باری می‌باشد و در همه نشئات وجود، حضور و ظهور دارد و این مظهر «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ» (حدید: ۳) و مظهر «هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ» (حدید: ۴) به نحو تبعی و عرضی داراست، انسان کامل، شایسته‌ی خلافت و جانشینی کامل بالذات خواهد بود. چنین موجودی گاهی به صورت پیامبر و گاهی به عنوان امام معصوم و جانشین پیامبر معرفی می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸ج، ص ۳۱-۳۴).

دو) برتری انسان کامل از فرشتگان

با تأمل در آنچه در مورد انسان کامل سخن گفته شد، آیا انسان کامل یا نوع انسان از فرشتگان برترند؟ آیا امکان دارد موجود مادی طبیعی از موجود فراطبیعی و مجرد برتر باشد؟ برای یافتن پاسخ مناسب در ذیل به چند دلیل می‌پردازیم.

اول: انسان مطابق با آیه «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ...» (بقره: ۳۱) و «قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ» (بقره: ۳۳)، تنها موجودی است که ظرفیت شناخت اسمای حسناى الهی را دارد. این آیات علاوه بر افضلیت انسان کامل بر فرشتگان در صدد نشان دهد انسان کامل نه تنها عالم به اسمای حسناى الهی است، بلکه معلم آنها نیز می‌باشد؛ ملائکه علاوه بر اینکه عالم به اسمای حسناى نبودند، مأمور بودند به صورت شاگرد در حد گزارش علمی، آنها را از محضر استاد خود، آدم، فراگیرند (جوادی آملی، ۱۳۹۸ب، ص ۲۱۷-۲۱۸).

دوم: چهارپایان بر پایه شهوت بدون عقل آفریده شده‌اند و ملائکه عقل دارند، ولی شهوت و غضب ندارند؛ اما انسان ترکیب یافته از شهوت و عقل می‌باشد. انسان اگر فرشته‌خویی را پیشه قرار دهد، نه تنها به مقام فرشته رسیده، بلکه بالاتر از آن عروج می‌کند؛ حتی به مقام معلمی آنها نیز دست می‌یابد. سجده فرشتگان در برابر حضرت آدم از آن جهت بود که انسان کامل معلم آنها بود و اگر صفات بهیمه‌گری و شهوت‌رانی را خصلت خویش قرار دهد، نه تنها به حیوانیت نزدیک می‌شود، بلکه حیوان محض می‌شود؛ تا جایی که در لسان قرآن چنین انسانی پایین‌تر و فروتر از حیوان می‌شود. این در حالی است که فرشتگان واجد صفات تسبیح، تهلیل، رکوع و سجود بوده‌اند، در صحنه جریان اعلان خلافت حضور داشتند، همه آنها بعد از تعلّم در برابر انسان کامل سجده کرده‌اند. این خود

حاکمی از برتری و عظمت او نسبت به فرشتگان است. البته باید در نظر داشت که معنای افضلیت مطلق انسان بر فرشتگان نیست، بلکه مقصود انسان کامل است. در حالی که برخی انسان‌ها از حیوان نیز پست‌تر می‌شوند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۳۸۹-۳۹۳).

سوم: سیر صعودی انسان کامل دایمی بوده و مقام معینی ندارد؛ تا جایی که خداوند از انسان می‌خواهد به سیر خودش ادامه دهد تا به حضرت عندیّت برسد. پس عالی‌ترین جایگاه انسان رسیدن به نفس مطمئنه نیست، بلکه نیمه راه است؛ زیرا خداوند برای صاحب نفس مطمئنه می‌فرماید: «ارْجِعِ اِلَى رَبِّكَ» (فجر: ۲۷-۲۸)؛ یعنی مقام بالاتر از نفس مطمئنه به نام عندیّت است. درباره ملائکه چنین خطاب را ندارد؛ زیرا فرشته آغاز و انجامش یکی است و مانند نفس انسانی «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء» ندارد؛ برای آن تکامل و حرکت فرض نمی‌شود. اما انسان کامل موجود دارای حرکت است؛ می‌تواند توسط ایمان و عمل صالح تعالی پیدا کند و متعالی شود (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۶۱)؛ انسان می‌تواند مظهر جمیع اوصاف جلالی و جمالی الهی قرار گیرد و تنها نسخه‌ای که در عالم چنین جامعیت را دارد انسان است؛ زیرا فرشتگان واجد مظهریت «سبوحیت» و «قدوسیت» بودند، با آن هم خلیفه خدا نشدند. اگر انسان ارزش این استعداد را بداند و بر اثر بندگی، سرسپردگی و ازخودرستن و به‌خداپیوستن آن را به فعلیت برساند، از فرشتگان برتری می‌یابد (مصباح، ۱۳۸۸، ص ۱۷-۱۸).

چهارم: انسان‌های کامل نخستین صادر و اولین فیض الهی‌اند. فیض الهی را از خداوند می‌گیرند و به ملائکه می‌رسانند، و از طریق ملائکه به انسان‌های عادی می‌رسند. از آنجا که انسان کامل تعین اول و معلم ملائکه است، فرشتگان نسبت به او خدمتگزاران‌اند و نسبت به دیگران از مجاری فیض محسوب می‌شوند. ولی برای خود فرشتگان انسان کامل و صادر اول واسطه فیض وجودی‌اند. درحقیقت نسبت وجودی انسان کامل با فرشتگان نسبت علت و معلول است. انسان کامل علت است؛ علت مقدم و اشرف بر معلول می‌باشد و تقدم آن از نوع تقدم زمانی نیست، بلکه تقدم رتبی و حقیقی می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۴، صص ۱۴۴ و ۱۷۰).

از جمع‌بندی و خلاصه بیانات قبل، چند فرق مهم بین انسان کامل و فرشتگان حاصل می‌گردد:

۱- انسان کامل به تمام حقایق عالم، علم دارد؛ ولی فرشتگان از برخی حقایق باخبرند.
 ۲- اطلاعات و علم انسان کامل بی‌واسطه است؛ ولی اطلاعات و آگاهی فرشتگان با واسطه.

۳- آگاهی و علم انسان کامل به صورت حقایق حضوری و علم است؛ ولی از فرشتگان به صورت گزارش و خبر می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۶۹).

۴- نحوه وجودی فرشتگان قابلیت خلافت مطلق الهی را نداشت؛ زیرا آنها از لحاظ علمی نه قوای در حد توهم، تخیل و احساس دارند و نه از جهت عملی استعدادهایی مانند شهوت و غضب دارند؛ بین اوصاف آن رابطه عینیت برقرار است و قوه‌های متضاد ندارند؛ علم آنها عین قدرت و در حد مجرد عقلی می‌باشد، بنابراین بخشی از اسرار و اسمای الهی را دارند نه همه را؛ ولی انسان کامل هم در عالم طبیعت حاضر است و کار در حد مادی انجام می‌دهد و هم در نشئه مثال و برزخ است، کار مثال و برزخ را به عهده می‌گیرد و هم در نشئه عقل حضور دارد و کار مجرد تام را انجام می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۹۸ الف، ج ۳، ص ۲۰۵-۲۰۶). از اساسی‌ترین برتری انسان کامل بر سایر افراد بشر و فرشتگان این است که او نه تنها معلم افراد بشر و فرشتگان است و به آنها علم می‌آموزد، بلکه بدون تعلیم انسان کامل آنها هرگز قادر به یادگیری آن نبودند (همان، ص ۱۹۸). بدین سان مقام خلافت منزلتی است که فرشتگان نه تنها در بازه زمانی خاص که در تمام زمان‌ها در برابر انسان خاضع و فروتن‌اند. از این جهت بود که ملائکه از او ان بحبوبه امر خلافت حریص تصدی عنوان «خلیفة‌اللهی» گردیدند (رضوانی، ۱۴۰۰، ص ۷۷).

بنابراین انسان کامل از حیث وجودی و کمالی از فرشتگان برتر می‌باشد. چنین موجود برتر، ملازم با خلافت الهی در عالم می‌باشد. البته اصل خلافت الهی نیازمند و متکی به میزان بهره‌برداری از علم به اسمای الهی می‌باشد؛ به هر پیمانه از علم به اسما برخوردار باشد، به همان مکیال از خلافت الهی بهره دارند؛ حضرت آدم و فرزندان او لیاقت و

استعداد مقام خلیفه الهی را داشتند، این استعداد در وجود هر انسانی به صورت قوه به ودیعه گذاشته شده است. تبدیل نمودن این قوه به فعل نیازمند عامل و محرک می‌باشد که عبارت‌اند از عمل صالح و علم صائب. حاجت به تذکار نیست که حضرت آدم این علم را به صورت دفعی از صقع ربوبی دریافت نموده است (رضوانی، ۱۴۰۲، ص ۲۱-۲۲).

نتیجه

آنچه در خصوص انسان کامل و ضرورت آن با خلافت الهی بیان داشتیم، به نتایج حاصل از آن در ذیل پرداخته می‌شود:

۱. به باور جوادی آملی انسان کامل، مقصود آفرینش می‌باشد؛ زیرا بالاترین کمال امکانی را دارد و خلقت بدون انسان کامل، ناقص است.
۲. حقیقت خلافت مظهر قرارگرفتن انسان کامل (خلیفه) برای تمام صفات کمالی مستخلف‌عنه (خدا) در حد ظرفیت وجودی موجود ممکن می‌باشد که خلیفه مرآت و تبلوری از صفات مستخلف‌عنه است.
۳. قلمرو خلافت شامل همه انسان‌ها می‌شود و تفاوت آنها تنها در شدت و ضعف است. گستره ظرف خلافت نه تنها زمین بلکه همه عالم امکان را در بر دارد.
۴. انسان کامل با خلافت الهی لازم و ملزوم همدیگرند؛ یعنی هر انسان کامل قطعاً خلیفه مطلقه الهی می‌باشد؛ اما هر خلیفه، انسان کامل نیست؛ زیرا هر انسانی به وسع وجودی و بهرمندی از علم به اسما و علم صالح و علم صائب می‌تواند از مقام خلافت الهی بهره گیرد؛ اما مقام تام و مطلق نصیب انسان کامل است.
۵. وقتی انسان کامل صحنه را ترک کند و از دنیا برود، عمر عالم هستی به پایان می‌رسد و قیامت کبرا بر پا می‌شود.
۶. انسان به علت برخورداری از سعه وجودی می‌تواند واجد مقام خلافت الهی گردد. اصل استعداد این مقام در وجود انسان به ودیعه گذاشته شده است. خروج از قوه به فعل نیازمند عوامل و محرک است؛ از جمله نیازمند بذل عنایت عمل صالح و علم صائب می‌باشد.

منابع مأخذ

* قرآن کریم

۱. ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق). معجم مقایس اللغة. تحقیق محمد هارون، عبدالسلام، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۲. ابن عربی، محی‌الدین (۱۴۲۲ق). تفسیر ابن عربی. تحقیق سمیر مصطفی رباب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۲۶). تسع رسائل فی الحکمة و الطبیعیات. ط ۲، قاهره: دار العرب.
۴. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۲۰۰۵م). مبحث عن القوى النفسانية. تصحیح ون دایک، ادوارد، بیروت: دار و مکتبه بیلون.
۵. حسن بن علی العسکری (۱۴۰۹ق). التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن بن العسکری علیه السلام. قم: مدرسه الإمام المهدي.
۶. خمینی، سیدروح الله (۱۳۸۱). امامت و انسان کامل از دیدگاه امام خمینی. گردآورنده رحیم‌پور، فروغ‌السادات، چاپ سوم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۷. خوارزمی، تاج‌الدین حسین (۱۳۶۸). شرح فصوص الحکم. چاپ دوم، تهران: انتشارات مولی.
۸. جامی، عبدالرحمن بن احمد (۱۳۷۰). نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص. چاپ دوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
۹. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸الف). حق و تکلیف در اسلام. تحقیق مصطفی خلیلی، چاپ سوم، قم: نشر اسراء.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴). سیره پیامبران در قرآن. تنظیم: اسلامی، علی، چاپ هشتم، قم: نشر اسراء.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸ب). تفسیر انسان به انسان. تحقیق الهی‌زاده،

- محمدحسین، چاپ نهم، قم: نشر اسراء.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸ الف). تسنیم. ج ۳، تنظیم قدسی، احمد، چاپ نهم، قم: نشر اسراء.
۱۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). *علی مظهر اسما حسناى الهی*. تحقیق بندعلی، سعید، چاپ دوم، قم: نشر اسراء.
۱۴. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ ب). *ادب فنای مقرران*. تحقیق صفایی، محمد، چاپ سوم، قم: نشر اسراء.
۱۵. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ ج). *عصاره خاقت*. تحقیق صفایی، محمد، چاپ یازدهم، قم: نشر اسراء.
۱۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ د). *شمیم ولایت*. تحقیق صادقی، سیدمحمد، چاپ پنجم، قم: نشر اسراء.
۱۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ و). *قرآن در قرآن*. تحقیق محرابی، محمد، چاپ هشتم، قم: نشر اسراء.
۱۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ هـ). تسنیم. ج ۹، تحقیق واعظی محمدی، حسن، چاپ سوم، قم: نشر اسراء.
۱۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). *المفردات فی غریب القرآن*. تحقیق صفوان داودی، عدنان، دمشق: دار العلم الدار الشامیه.
۲۰. رضوانی، علی‌رضا، و اکبریان، رضا (۱۴۰۲). تبیین و تحلیل خلافت انسان در زمین با تکیه بر دیدگاه علامه طباطبایی. *تاریخ فلسفه اسلامی*، ۲ (۵)، ۵-۲۶.
۲۱. رضوانی، علی‌رضا (۱۴۰۰). *نقش علم الأسماء در مقام خلافت انسان از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی*. تهران: دانشگاه بین‌المللی اهل بیت علیهم‌السلام، کارشناسی ارشد.
۲۲. زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق). *الکشاف*. ط ۳، بیروت: دار الکتب العربی.
۲۳. دیرباز، عسکر و دیگران (۱۳۹۶). بررسی دیدگاه‌ها در باره کیستی خلیفه و مستخلف‌عنه در عبارت «إنی جاعل فی الارض خلیفه». پژوهش‌های تفسیر تطبیقی،

- ۳ (۶)، ۷۳-۹۱.
۲۴. شکریان، اسدالله (۱۳۸۸). خلافت انسان کامل در عرفان اسلام. حکمت اِسراء، ۱، ۸۱-۱۰۴.
۲۵. شهاب موسوی، سیدحسن (۱۳۸۰). انسان کامل از منظر قرآن و روایات. کارشناسی ارشد، مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی.
۲۶. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان. چاپ سوم، تهران: ناصرخسرو.
۲۷. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرین. تحقیق حسینی اشکوری، احمد، چاپ سوم، تهران: مرتضوی.
۲۸. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۹. فخرالدین رازی، محمد (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب. ط ۳، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۰. فروغی، محمدعلی (۱۳۴۴). سیر حکمت در اروپا. تهران: انتشارات زوار.
۳۱. قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۷). تفسیر قمی. چاپ چهارم، قم: دار الکتاب.
۳۲. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸). جامی از زلال کوثر. تحقیق حیدری، محمدباقر، چاپ چهارم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۳۳. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). انسان شناسی در قرآن. تدوین فتحعلی، محمود، چاپ سوم، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۳۴. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). پیش نیازهای مدیریت اسلامی. تحقیق متقی فر، غلامرضا، چاپ چهارم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۳۵. مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). انسان کامل. چاپ چهلم، قم: صدرا.
۳۶. میرزایی، مصطفی و دیگران (۱۳۹۵). انسان و عمومیت خلافت الهی. آموزه های فلسفه اسلامی، ۱۹، ۱۳۱-۱۵۲.
۳۷. مغینه، محمدجواد (۱۴۲۴ق). تفسیر الکاشف. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۸. نسفی، عزیزالدین (۱۳۶۲). الانسان الكامل. تصحیح موله ماژیران، تهران: طهوری.

۳۹. یزدان‌پناه، یدالله (۱۳۹۳). *مبانی و اصول عرفان نظری*. چاپ پنجم، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

References

1. Javadi amoli, Abdullah (2019b). *explanation human to human*, researcher: mohammad hossian elahizadeh, 9th Edition, Qom: isra institute press. [in Persian]
2. Javadi amoli, Abdullah (2019b). *practical behavior prophets in the quran*, corrector: mohammad hossian elahizadeh, 9th Edition, Qom: isra institute press. [in Persian]
3. Javadi amoli, Abdullah (2019a). *Tasnim(explanation of holy Quran)*. researcher: ahmad Qodsi ,9th Edition, Qom: isra institute press. [in Persian]
4. Mesbah yazdi, mohammadi Taqi (2011). *anthropology in the quran*, researcher: mahmod fathali, 3th Edition, Qom, the Imam Khomeini Educational & research Institute press. [in Persian]
5. Motahari, mortaza (2007). *Comprehensive man*, Qom: sadra press, 40th Edition. [in Persian]
6. Rezwani, Alireza (2021). *The role of Alam al-Asma in the position of human Vicegerency from the point of view Ayatollah Javadi Amoli*, Tehran, ahlulbayt International university, master of arts. [in Persian]
7. Shokreyan, asadullah (2009). *Vicegerency of Comprehensive man in the Islamic mysticism*, isra wisdom, 1, 81-104 [in Persian]

